

Mashhura Kenjayeva Qoziyevna

Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti tyutori

YUSUF XOS HOJIB IJODIDIDA AHLOQIY MADANIYAT BORASIDAGI QARASHLARI

Rezyume: Mazkur maqolada, Yusuf Xos Hojibni xayoti va ijodi, qadim turk yozma adabiyoti, turkiy xalklar og'zaki ijodini xam yaxshi bilganligi, ular muhitida tarbiya olganligi ochib beriladi. Mutafakkir «Qutadg'u bilig» kitobi avom xalq uchun emas, birinchi navbatda, xoqon va beklar, ya'ni yurtning hukmdorlari uchun atab yozilganligi tahlil etiladi.

Tayanch tushunchalar: Turkiy elatlar, xitoy, mo'g'ul, hind, eroniy, xalqlar madaniyati, ma'naviy hayot, vazir, hojib, xazinachi, lashkarboshilar, elchilar, kotiblar, sayyidlar, mutafakkirlar, munajjimlar, olimlar, tabiblar, dehqonlar, savdogarlar, chorvadorlar, hunarmandlar, kambag'allar.

Yusuf Xos Hojib arab va fors tillarini mukammal bilgan, bu tillardagi diniy, ilmiy, badiiy adabiyot va pedagogik bilimlar bilan chuqur tanish bo'lgan. Bundan tashqari mutafakkir qadim turk yozma adabiyoti, turkiy xalklar og'zaki ijodini xam yaxshi bilgan, ular muhitida tarbiya olgan. Mutafakkir turkiy elatlarning qadimiy qo'shnilari xitoy, mo'g'ul, hind, eroniy xalqlar madaniyati, yunon falsafasi va boshqa o'sha davr ma'naviy hayotining turli tomonlari haqida mukammal ma'lumot egasi bo'lgan. Yusuf katta iste'dod sohibi bo'lgan. O'sha davr an'anasiga ko'ra, u arab, fors tillarida ham she'r ijod qilgan bo'lishi kerak, turkiy adabiy tilda, balki devon ham tuzgandir. Afsuski, bizgacha mutafakkirning yagona dostonidan boshqa asari etib kelmagan. Ammo aniq aytish mumkinki, hech qaysi ijodkor ilk ijodini 6,5 ming baytga yaqin yirik doston yozishdan boshlamaydi. Masalan, Amir Xisrav Dehlaviy birinchi yirik dostonini boshlaganda ikki devon tuzgan va ular tarkibida bir qator kichik masnaviylari bor edi. Biz Yusufning ijodiy yo'li haqida ba'zi ma'lumotlarni dostonga tayanib olishimiz mumkin. Masalan, Mutafakkir kirish qismida yozadi: Bu tug'mish elindin chiqib borg'oni, kitobni qo'shubon tugal qilg'oni. (Tutilgan yurtidan chiqib borgani, kitobni jamlab tugal qilgani). Ikkinchi satrdagi kitobni jamlab, tugal qilgani haqidagi ma'lumot, uning ba'zi qismlari oldinroq alohida asar sifatida yozib, mashq qilingan bo'lishi mumkinligidan darak beradi. Masnaviy janrida yozilgan asar tarkibida vazn va qofiyalash usuliga ko'ra undan farq qiluvchi ikki alohida qasida va 200 dan oshiq to'rtlik mavjud bo'lishi ham behuda emas. Biz bu asarning tarkibiy qurilishidan kelib chiqib, uni mutafakkir bir necha marta tahrirdan o'tkazgan bo'lishi kerak deb, o'ylaymiz. Olimlar ham bu haqda xilma-xil taxminlar qilib kelishadi. Hozir bizning qo'limizga etib kelgani oxirgi taxrir va xoqonga taqdim etilgan nusxadir. Bu nusxa tarkibi quyidagicha:

Uch bosqich muqaddima:

1. Nasriy muqaddima (38 satr);
2. She'riy muqaddima (77 bayt);
3. Muqaddimaviy boblar (II bob, 390 bayt).

Ikkinchi va uchinchi bosqich orasida bob sarlavhalari ro'yxati (fihristi abvob) berilgan. Asosiy qism - doston mavzui 68 bobda rivojlanadi. Undagi sarlavhalar hisobiga, agar ishtirok etuvchilarning savol-javoblarini ham kiritsak - 174 sarlavha ostida berilgan. Umumiy hajmi - 5896 bayt. Xotima qismi - 2 qasida va masnaviy bobdan iborat bo'lib, oxirgi masnaviy bob mazmunigina ma'lum darajada dostonga aloqadordir.

Muqaddimaning faqat uchinchi bosqichi (II bobdan iborat) bevosita doston tarkibiga uyg'unlashgan. Oldingi ikki bosqich esa qayta tahrirda kitob haqida umumiy tasavvur hosil qilish uchun atayin nasr va nazmda ilova qilingandir. Shu sababli ular boblar nomlanishi ro'yxatidan ham ilgari berilgan. Asosiy qism oxirida (6261-6286-baytlar) Mutafakkir kitobning yozilish yili, nima maqsadda yozilgani, o'quvchiga murojaat, Allohga munojot, Payg'ambar va chohoryorlarga salomlar bilan asarni xotimalaydi va alohida xotima qismga hojat qoldirmaydi. Ammo bundan so'ng yana 2 qasida (yigitlikka achinib, qariliqdan shikoyat qilish - 44 bayt va zamon buzuqligi, do'stlar jafosidan yozg'irish - 40 bayt) qo'shilib, yana 1 masnaviy bobda muallif o'ziga o'zi nasihat qiladi (37 bayt), asarning turkcha

yoziqlanligi, tugallanish sanasi, yana munojot va salomlar qaytariladi. Shulardan bilinadiki, xotima qismiga ham 2 qasida qo'shilib, qayta tahrir qilingan paytda yozilgan. Asosiy qism mazmuni va mundarijasiga ko'ra «qutadg'u bilig» dostoni mintaqada adabiyotining birinchi bosqichida yaratilgan turkiy tildagi islom ma'naviyatining badiiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy qomusi deb baralla ta'riflasak arziydi. Uningdek ulug' yaxlit kitob al-Buxoriyning «Jome' as-sahih» idan keyin arab va fors tillarida ham yaratilmagan edi.

VIII-IX asrlarda Abdulhamid al-Kotib, Ibn al-Muqaffa (720-756), Adib Ahmad Yugnakiy, al-Johiz (775-868) kabi yirik adiblar tomonidan asos solingan adab ilmi, Abu Nasr al-Forobiyning ijtimoiy-axloqiy falsafasi, «Shohnoma» va turk xoqonlarining yodnomalari, mintaqada xalqlarining boy ma'naviy merosi bu asar mag'ziga singdirilgan. Eng asosiysi, bu kitob islom mintaqada ma'naviyatining qomusi bo'ldi. Firdavsiy «Shohnoma»si mintaqada xalqlarining o'tmish tarixini badiiy aks ettirsa, Yusuf Xos Hojib asari uning yangi davrdagi holatini badiiy tafakkur qonuniyatlari asosida mujassam etdi. Muallif o'z asarini «Shohnomayi turkiy» deb Shuhrat topganini aytadi, bu qiyos Shu ma'noda to'g'riki, o'tmishda mintaqada eroniy hukmdorlar - Kayoniy va Sosoniylar hukmida bo'lgan bo'lsa, Yusuf davrida Sosoniylar mulki turkiy hukmdorlar qo'lga o'tgan edi. Balasog'undan Bag'dodgacha turkiy sulolalar hukm surar edilar. Shu sababli endi sulolalar tarixi emas, davlat boshqarish odobi muhim edi. Asarning yana boshqa Shuhrat topgan nomlari «Adab ul-Muluk» («Hukmdorlar odobi») va «Oyin ul-mamlakat» («Mamlakatni idora etish qoidalari») xuddi Shu jihatni aks ettiradi edi. Doston mazmuni Mutafakkir tasavvuridagi Shunday bir badiiy olamni aks ettiradiki, uning asosiy qahramonlari 4 timsoldan tashkil topgan. Birinchisi, Adolat - u bosh hukmdor, uning nomi Kuntug'di, u quyoshdek barchaga barobar nur taratadi. Ikkinchisi, Davlat- turkiyda qut, u bosh vazir, uning ismi Oyto'ldi. Qut yoki Davlat ichki mazmuniy tushuncha bo'lib, boylik, baraka, omad, baxt, qudrat ma'nolarini o'zida jamlagan, hukmdorning tayanchi, uning beliga quvvat, qo'ziga nur, mulkiga farovonlik baxsh etuvchi bosh maslahatchi va nozir bo'lgan. Ammo Oyto'ldining umri foniy, davlat, baxt, omad degan narsalar poydor emas, osmondagi oy singari goh to'lib balqiydi, goh xilol singari noziklashib, quvvatdan ketadi, orada ko'rinmay qolishi ham mumkin. Oyto'ldi asar davomida xastalanib vafot etadi. Ammo uning vorisi, o'g'li O'gdulmish uning o'rinbosari, hukmdorning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi. O'gdulmish aql va bilim ramzi. Agar boylik, omad, baxt o'tkinchi bo'lsa, kishi qo'lida doimiy turmasa, aql va bilim ularning o'rnini bosa oladi. Asli asarning bosh qahramoni O'gdulmish, ya'ni Aql va Bilimdir. Shu sababli kitobning asl nomi ham «qutadg'u bilig» («Baxtga eltuvchi bilim»). Baxt, qut-baraka, omad, qudrat manbai bo'lmish bilim bilan bog'liqdir. Asardagi to'rtinchi timsol - qanoat. Agar insonda, jamiyatda qanoat bo'lmasa, uning barcha xosiyati bir pul, oqibati ayanchlidir. qanoatning ismi O'zg'urmish bo'lib, u Oyto'ldining, ya'ni Baxt va Davlatning, O'gdulmishning, ya'ni aql va bilimning qarindoshidir. Ammo Oyto'ldi qarindoshini eslamaydi. Baxt va omad qanoatni xotirga keltirmaydi. Hukmdorga (elig deb ataydi Yusuf hukmdorni) Uzg'urmish qarindoshi haqida O'gdulmish eslatadi, ya'ni adolat aql yordamida qanoatdan xabar topadi va uning suhbatini istaydi. Asar oxirida O'zg'urmish ham xastalanib vafot etadi, quntug'di va O'gdulmish, ya'ni adolat va uning bosh maslahatchisi, aql qoladilar. Bular islom ma'naviyatining bosh timsollari edi. «Qutadg'u bilig»ning ayri-acha ahamiyati ana shunda. Ammo asar mavhum timsollar va ramzlardan iborat emas. Asar qahramonlari jonli shaxslar - Elig - Kuntug'di - adolatli, insofli hukmdor, Oyto'ldi - donishmand, tadbirli, tarjibali alloma, murakkab harakterli shaxs, yurt, jamiyatga foydasi tegishini o'ylab poytaxtga keladi va musofirparvar Ko'salish yordamida Eligning Xos Hojibi Ersig bilan tanishib, u tufayli Kuntug'di saroyiga kirib boradi. Elig bilan tanishadi. Elig va Oyto'ldi orasida ko'p suhbatlar bo'lib o'tadi. Ular bir-birining botiniy qiyofasi, fe'l-atvorlarini Yaxshi o'rganib, asta-sekin umumiy til topishadi, orada ba'zi ginaxonliklar ham bo'lib o'tadi. Oyto'ldining xastaligi va o'limi, unga Elig va O'gdulmishning qayg'urishi, hamdardligi juda tabiiy, hayotiy kechinmalarda tasvirlanadi. O'gdulmish aql timsoli bo'lgani bilan, u avval o'zini yosh yigitlarga xos tutadi. Elig unga qancha pand-nasihatlarni beradi, tarbiyalaydi.

Keyingi O'zg'urmish bilan bo'lgan suhbatlar ta'sirida ham O'gdulmishning ongi o'zgarib, rivojlanib boradi. U ma'lum vaqt O'zg'urmish ta'sirida tavba-tazarruga berilib, moddiy dunyo tashvishlaridan o'zini olib qochmoqchi bo'ladi, ammo O'zg'urmish va Kuntug'dilar yana uni bu niyatdan

qaytaradilar, el-yurt tashvishi bilan yashashga undaydilar. Asarning tarbiyaviy ahamiyati shurdaki, davlatni idora qilish qonunqoidalarini, mulk tutishning siru asrorlarini, ijtimoiy tabaqalar, ularning jamiyatdagi o'rni, har bir tabaqaning axloqiy normalarini ko'rsatib, belgilab beruvchi, davr talabiga nihoyatda mos bir asar ekanini ko'rish mumkin. Adib asarda aytilgan keng kamrovli fikr-qarashlarini 4 narsada mujassam etib tasvirlaydi. Bular: Biri to'g'rilikka tayanch adolat, Biri davlat erur, u qutli g'oyat. Uchinchi - ulug'lik aql va zako, To'rtinchi - qanoat erur bebaho. «Qutadg'u bilig» asarini hozirda uch qo'lyozma nushasi mavjud. «Uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bir nushasi Venada, arab yozuvida ko'chirilgan bir nushasi Qohirada va yana bir nushasi Toshkentda saqlanadi». «Qutadg'u bilig» 1971 yilda Qayum Karimov tomonidan hozirgi tilga o'girilib nashr etilgan.

Mutafakkir aql va bilimni el-yurt, xalq farovonligi yo'lida xizmat ettirish eng asosiy burch deb hisoblaydi. Aql avvalo adolatga himoyachi va maslahatgo'y bo'lmo'g'i talab etiladi. O'zg'urmish shaxsi tarkidunyo etgan, zohidlik va taqvoniy yashash tarziga aylantirgan so'fiylarni eslatadi. Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalari, amaliyotidan chuqur xabardor ekanligini ushbu qahramoni tavsifida ayon etgan. Tasavvuf, taqvo, zohidlik va faqir mutafakkir nazdida avvalo, qanoatning timsoli, yorqin namoyondasidir. Qanoat oqibatni o'ylash bilan bo'ladi, u insonga Ofiyat (ruhiy osoyishtalik, qoniqish) keltiradi. Adolat qanoatsiz bo'lmaydi. Hukmdor so'fiyning, zohidning suhbatidan bahramand bo'lib turishi kerak. So'fiy hukmdorni qidirib kelmaydi, hukmdor uni o'zi qidirishi, suhbatiga intiq bo'lishi kerak. Kuntug'di, Ugdulmishni O'zg'urmishga maktub bilan uch marta jo'natadi. Mutafakkir fikricha, agar hukmdor e'tibor ko'rsatsa va mayl bildirsa, so'fiy ham suhbatdan bosh tortmasligi kerak. Albatta, zohid O'zg'urmish saroy ayoniga aylanmaydi, u ma'lum vaqt Elig bilan fikr almashib, yana o'z kulbasiga qaytib ketadi, hayot tarzini o'zgartirmaydi. Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalari, haqiqiy taqvo egalariga yuksak ehtirom bilan qaraydi, ammo jamiyat, xalq baxti uchun, Adolat tantanasi uchun o'z umrini bag'ishlash uning bosh yo'nalishi bo'lib qoladi. Uning suyuqli qahramoni O'gdulmish - aql va bilim egasi, umrini adolat xizmatiga bag'ishlagan shaxsdir. «Qutadg'u bilig» qahramonlari faqat to'rt kishi emas, uning asari badiiy umumlashmalarni hayotdan uzib aks ettirgan deb bo'lmaydi. Doston hayot haqiqatlari bilan to'lug'dir. Unda o'sha davr turmushining barcha qirralari, ikir-chikiri, ziddiyatlari o'z ifodasini topgan. Yusuf Xos Hojib o'zining yuksak o'y-xayollarini ajoyib timsollarda ifodalarni ekan, hayotdan bir zum uzilmaydi, davr ziddiyatlaridan ko'z yummaydi, jamiyatdagi barcha tabaqa, toifalarga xos fazilat, qusurlar, ijtimoiy ahvolni anyaq idrok qiladi. Uni ba'zan feodal-saroy qarashlariga tobe qilib ko'rsatishadi. Aslida bunday yanglish tasavvur Yusuf Xos Hojibning hayotiy zukkoligi, ijtimoiy aqli, tadbirkorligini noto'g'ri talqin qilish oqibatidir. «Qutadg'u bilig» kitobi avom xalq uchun emas, birinchi navbatda, xoqon va beklar, ya'ni yurtning hukmdorlari uchun atab yozilgandir. Turkiy sulolalar bugun islom mintaqasida hukmfarmo bo'lib kelayotgan bir paytda, ijtimoiy jihatdan «Shohnoma»dan ko'ra «Qutadg'u bilig», ya'ni «hukmdorlar adabnomasi» ko'proq zarur va bu kitob aynan turkiy tilda yozilmog'i kerak edi. Yusuf Xos Hojib ushbu ijtimoiy zaruratni vaqtida anglab etdi; unga yuksak saviyada javob bera oldi. Uning asarini turkiy hukmdorlar qay darajada o'qidi va o'zlashtirdi, bu boshqa masala. Abu Ali Hasan Xorunxon uni yaxshi qabul qilgani, mutafakkirni munosib taqdirlagani Kuntug'di va Oyto'ldi timsollari hayotiy haqiqatga ancha muvofiq kelganini ko'rsatadi.

O'sha davr ijtimoiy, axloqiy voqeligining juda ko'p, xilma-xil jihatlari asar mazmuniga singdirilgan. Ayniqsa, quntug'di va O'gdulmish suhbatlariga bag'ishlangan 15-25-boblar, O'gdulmish va O'zg'urmish suhbatiga oid 31-53-boblar davrning barcha ijtimoiy toifalari (beklar, sipohiyalar, saroy ayonlari - vazir, hojib, xazinachi, lashkarboshilar, elchilar, kotiblar, sayyidlar, mutafakkirlar, munajjimlar, olimlar, tabiblar, dehqonlar, savdogarlar, chorvadorlar, hunarmandlar, kambag'allar - barcha-barchasining) ahvol-ruhiyati, jamiyatdagi o'rni, fe'l-atvori haqida mufassal tasavvur beradi, ularga hukmdor va davlat ayonlarining adolatli munosabati qanday bo'lishi kerakligini tushuntiradi.